

Polskie i litewskie neopogaństwo

Kilka różnic i podobieństw w świetle badań ankietowych¹

Arkadiusz Sołtysiak
Zakład Antropologii Historycznej
Instytut Archeologii, Uniwersytet Warszawski

W latach 2001–2003 wśród członków polskich i litewskich grup neopogańskich zostały przeprowadzone badania ankietowe. Wykorzystano w nich kwestionariusz używany przez prof. Marię Libiszowską–Żółtkowską i dr. Tadeusza Doktora do ankietowania uczestników nowych ruchów religijnych, rozszerzony o 16 pytań dotyczących samego neopogaństwa. Uzyskano 45 odpowiedzi, w tym 16 z Rodzimego Kościoła Polskiego, 16 ze Stowarzyszenia na Rzecz Tradycji i Kultury "Niklot" i Rodzimej Wiary oraz 13 z litewskiej Romuwy. Seria nie jest duża, ale, biorąc pod uwagę ogólnie małą liczebność grup neopogańskich, trudno oczekiwać większej. Wyniki wstępnej analizy odpowiedzi na kilka wybranych pytań posłużą do próby określenia charakteru różnic między trzema wziętymi pod uwagę ruchami neopogańskimi.

Rodzimy Kościół Polski to związek wyznaniowy zarejestrowany w roku 1995. Jego przywódcą jest Lech Emfazy Stefański, znany przede wszystkim jako prezes Polskiego Towarzystwa Psychotronicznego. Wiele informacji o doktrynie RKP zawiera książka Stefańskiego "Wyroczenia słowiańska" [1993], w której przedstawiona została wizja przedchrześcijańskiej religii Słowian jako formy henoteizmu ze Świętowitzem jako bóstwem zasadniczo tożsamym z jedynym Bogiem w chrześcijaństwie lub w islamie. Członkowie RKP organizują eklektyczne rytuały łączące motywy pogańskie z psychotroniką; grupę tę można zaklasyfikować jako należącą do szeroko pojętego ruchu New Age. Należy do niej około 200 osób [Simpson 2000:134–139; Okraska 2001:75].

Stowarzyszenie na Rzecz Tradycji i Kultury "Niklot" odwołuje się do przedwojennej Zadrugi [Grott 1994] i należy do najliczniejszego w Polsce nacjonalistycznego i antychrześcijańskiego nurtu neopogaństwa. Zostało założone w roku 1998 przez Tomasza Szczepańskiego, twórcy pisma "Tryglaw" i aktywnego propagatora idei Nowej Prawicy w Polsce. Stowarzyszenie jest blisko związane z Rodzimą Wiarą – związkiem wyznaniowym zarejestrowanym w roku 1996; łączna liczba członków Stowarzyszenia "Niklot", Rodzimej Wiary oraz mniejszych grup odwołujących się do Zadrugi wynosi około 500 osób [Simpson 2000:94–106].

Najbardziej liczącym związkiem wyznaniowym objętym badaniami jest litewska Romuwa. Została ona założona przez Jonasa Trinkunasa w roku 1967 i reaktywowana w 1991. Obecnie należy do niej około 1500 osób. Członkowie Romuwy starają się rekonstruować litewskie pogaństwo na podstawie danych etnograficznych wspomaganymi przez archeologię i zapisy w średniowiecznych kronikach; dużą wagę przykładają do podtrzymywania tradycyjnych świąt ludowych. Mocno podkreślają kult przodków, wagę więzi rodzinnych i rodowych, oraz przewagę religijności naturalnej nad dogmatyczną [Sołtysiak 2003; Maszkiewicz 1994].

Wszystkie trzy organizacje można nazwać neopogańskimi, gdyż odwołują się do przedchrześcijańskich tradycji Europy. Termin "neopogaństwo" nie jest jednak przez ich członków powszechnie akceptowany, Polacy wolą nazywać się rodzimowiercami, Litwini przedstawicielami tradycji bałtyjskiej. Między RKP, Stowarzyszeniem "Niklot" i Romuwą można już na pierwszy rzut oka dostrzec zasadnicze różnice: RKP to grupa ludzi skupionych wokół Lecha Emfazego Stefańskiego i dzielących jego zainteresowania psychotroniką i mentyką, Stowarzyszenie "Niklot" jest ukierunkowane przede wszystkim na działania polityczne i wpływanie na świadomość społeczną, Romuwa odżegnuje się od polityki i dąży do podtrzymywania rodzimej tradycji. Również sposób potraktowania tradycji pogańskiej jest więc zupełnie odmienny: w RKP służy ona jako niezobowiązujące źródło inspiracji, w Stowarzyszeniu "Niklot" jako argument w ideologicznej walce z katolicyzmem i współczesną demokracją, w Romuwie jako sposób postrzegania świata, który jest atrakcyjny i godzien zachowania.

Pomimo tych różnic, we wszystkich trzech seriach ankiet można zaobserwować jedną dość interesującą wspólną tendencję: mały odsetek kobiet, zwłaszcza w RKP (3/15) i Stowarzyszeniu "Niklot" (1/16). Również wśród respondentów z Romuwy kobiety pozostają w mniejszości (5/13), choć ze względu na małą liczebność próby nie można założyć, że jest to tendencja charakterystyczna dla całej populacji. Biorąc pod uwagę 23 grupy przebadane przez Tadeusza Doktora, tylko wśród buddystów zen odsetek kobiet jest mniejszy niż w organizacjach polskich, zaś u lucyferian, różokrzyżowców i w oazach mniejszy niż w Romuwie [Doktor 2002:83]. Okazuje się więc, że neopogaństwo przyciąga przede wszystkim mężczyzn.

Rozkład wieku respondentów w trzech porównywanych seriach jest różny: w Romuwie (średnia roku urodzenia 1960) najszerszy i najbardziej równomierny pomiędzy rokiem 1945 a 1980, w RKP poza trzema osobami starszymi dominują osoby urodzone pomiędzy 1960 a 1975 (średnia 1963), najmłodsi są członkowie Stowarzyszenia "Niklot" (średnia 1976), z których większość urodziła się w okolicach roku 1980. Tendencja ta jest istotna statystycznie ($F=6.66^2$ przy $p<0.005$, por. diagram nr 1) i można ją łatwo zinterpretować. Do Romuwy, której

¹ Dziękuję Lechowi Emfazemu Stefańskiemu (Rodzimy Kościół Polski), Tomaszowi Szczepańskiemu (Stowarzyszenie "Niklot") oraz Jonasowi Vaiškunasowi (Romuwa) za pomoc w kolportowaniu ankiet; bez zaangażowania tych trzech osób zreferowane w tym artykule badania nie mogłyby być przeprowadzone.

² Ponieważ rozkład wieku nie jest rozkładem normalnym, właściwe byłoby zastosowanie testu nieparametrycznego, a nie ANOVA. Autorowi tego artykułu trudno jednak było oprzeć się takiej wartości F.

tradycja sięga lat 60. ubiegłego stulecia należą całe rodziny, przez co rozkład wieku jest bardziej równomierny. W RKP dominują osoby, które w połowie lat 90., kiedy ta organizacja się formowała, miały 20–30 lat. Z kolei członkami Stowarzyszenia "Niklot", organizacji działającej najkrócej i jednocześnie aktywnie poszukującej nowych członków, są ludzie młodzi, przyciągnięci wyrazistą ideologią.

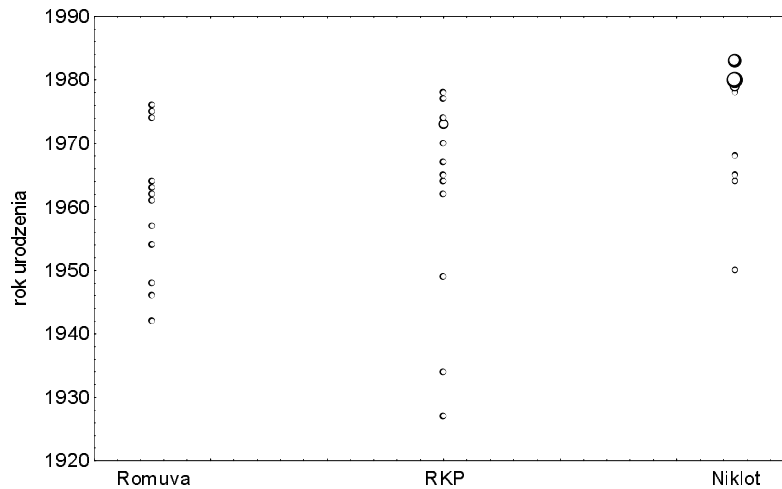

Diagram 1. Rozkład wieku respondentów w trzech porównywanych seriach.

Zróżnicowanie wykształcenia największe jest w RKP: wyróżniającą się grupę tworzą absolwenci studiów wyższych, których jest jednak tylko 38%, podczas gdy w Romuwie aż 77%. Ponieważ w Stowarzyszeniu "Niklot" najwięcej jest ludzi bardzo młodych, większość respondentów z tej organizacji (63%) wciąż uczy się lub studiuje. Po zredukowaniu kategorii do trzech (ukończone studia, edukacja niezakończona, inne) $\chi^2=29.11$ przy $p<0.001$ (tabela nr 1). Ogólnie rzecz biorąc, poziom wykształcenia zarówno polskich, jak i litewskich neopogan przekracza średnią w całym społeczeństwie (64% respondentów z wykształceniem wyższym i uczących się).

	zasadnicze zawodowe	średnie niepełne	średnie ogólnokształcące	średnie zawodowe	pomaturalne	nieukończone studia	ukończone studia	edukacja niezakończona	
Romuva				3			10		13
RKP	2	2	2	2	1	1	6		16
Niklot	2		1				3	10	16
	4	2	3	5	1	1	19	10	45

Tabela 1. Poziom wykształcenia respondentów z trzech porównywanych serii.

Większość respondentów ze wszystkich serii zamieszkuje duże miasta (powyżej 100 tysięcy mieszkańców), nie ma tutaj większych różnic między porównywanymi organizacjami. W przypadku miejsca zamieszkania do 14 roku życia różnice także nie są istotne, choć wydaje się, że przy większej próbie mogłoby się okazać, iż większa liczba członków Romuwy pochodzi ze wsi i małych miast, niż można to zaobserwować w organizacjach polskich. Byłoby to zresztą naturalne: na Litwie nie ma tylu wielkich miast, co w Polsce. Okazuje się, że neopoganie to przede wszystkim dobrze wykształceni mieszkańcy wielkich miast – jest to raczej typowe dla nowych ruchów religijnych. W badaniach T. Doktora ok. 80% respondentów to mieszkańcy miast powyżej 100 tysięcy [2002:86], ok. 50% ma ukończone studia wyższe lub jest w trakcie nauki [2002:90].

	wieś	miasto	duże m.	
Romuva	5	4	4	13
RKP	3	3	9	15
Niklot	3	3	10	16
	11	10	23	44

	wieś	miasto	duże m.	
Romuva		1	9	10
RKP		4	12	16
Niklot	2	2	12	16
	2	7	33	42

Tabela 2. Miejsce zamieszkania respondentów do 14 roku życia (po lewej) i obecnie (po prawej).

Bardzo charakterystyczne są odpowiedzi na pytanie o poglądy polityczne. Można je było wyrazić w ośmiostopniowej skali nominalnej: prawicowe, nacjonalistyczne, liberalne, konserwatywne, lewicowe, socjalistyczne, anarchistyczne, centrowe. Ze względu na małą liczebność próby, zostały one zredukowane do dwóch kategorii: prawicowe (1–4) i centrolewicowe (5–8). Już na pierwszy rzut oka widać, że w Romuwie i Stowarzyszeniu "Niklot" dominują opcje prawicowe (zwłaszcza nacjonalizm, odpowiednio 75% i 86%), zaś w RKP opcje centrolewicowe (73%). Tendencja ta jest istotna statystycznie ($\chi^2=12.01$, $p<0.005$, V Cramera=0.54) i zgodna z oczekiwaniami (tabela nr 3). Stowarzyszenie "Niklot", jak wszystkie organizacje odwołujące się do Zadrugi, otwarcie propaguje idee prawicowe i dziwić wręcz może pojawienie się dwóch osób deklarujących

poglądy centrolewicowe. Również Romuva jako organizacja odwołująca się do tradycyjnych wartości oraz litewkości (i – bardziej ogólnie – wspólnoty bałtyjskiej) ma prawicowy charakter i głosi umiarkowany nacjonalizm. Z kolei RKP to organizacja nawiązująca do raczej lewicowego ruchu New Age.

	P	CL	
Romuva	9	3	12
RKP	4	11	15
Niklot	12	2	14
	25	16	41

Tabela 3. Deklaracje poglądów politycznych respondentów.

Respondenci z każdej serii w inny sposób nazywają swoją religię. Spośród członków Romuwy największa liczba określa się jako pogaństwo, dwie odpowiedzi sklasyfikowane jako inne to "wyznawca religii bałtyjskiej". W przypadku Stowarzyszenia "Niklot" zdecydowana większość nazywa siebie neopoganami. Najbardziej zróżnicowane odpowiedzi dały osoby związane z RKP, wśród których najliczniejsza kategoria (jednak tylko ok. 30%) to ateści (tabela nr 4). Ujawnione tu różnice są istotne statystycznie, po połączeniu w jedną wszystkich kategorii o liczebności mniejszej niż dziesięć $\chi^2=25.77$, $p<0.001$, V Cramera=0.74. Deklaracje zgodne są z charakterem poszczególnych organizacji: Romuva nawiązując wprost do tradycji przedchrześcijańskiej przyjmuje także nazwę pogaństwa, członkowie Stowarzyszenia "Niklot" świadomi są tego, że wykorzystują motywy przedchrześcijańskie do budowania własnej ideologii, RKP ma charakter bardziej eklektyczny.

	pogaństwo	neopogaństwo	ateizm	panteizm	scjentyzm	agnostycyzm	politeizm	monoteizm	inne	
Romuva	8	3							2	13
RKP	2	3	5	1	1		1	1	2	16
Niklot	1	12		1		2				16
	11	18	5	2	1	2	1	1	4	45

Tabela 4. Nazwy nadawane własnej religii przez respondentów.

W ankiecie znalazło się pytanie o motywy przystąpienia do grupy; respondent mógł w pięciopunktowej skali wyrazić ważność każdego z jedenastu wymienionych motywów (tabela 5). Zdecydowanie najważniejszym motywem okazała się interpretacja wizji świata, dalej można wyróżnić grupę motywów o podobnej wadze (wskazanie sensu życia, interpretacja Boga, odpowiedzi na religijne poszukiwania, satysfakcja z praktyk). Zdecydowanie mało ważne okazują się uznanie wyjątkowości założyciela, zaufanie do przywódcy i chęć wyzbycia się nałogów. Wyniki są do pewnego stopnia zbieżne z odpowiedziami respondentów ankietowanych przez T. Doktora, którzy jednak niżej oceniali interpretację wizji świata, a znacznie wyżej wskazanie sensu życia i odpowiedzi na religijne poszukiwania, a – spośród nisko ocenianych motywów – także uznanie wyjątkowości założyciela i zaufanie do przywódcy [Doktor 2002:135]. Równie nisko oceniana jest chęć wyzbycia się nałogów.

	Rom.	RKP	Niklot	śr.	F	p	grupa	sens	lider
Interpretacja Boga	3.20	3.80	4.00	3.71	1.03	0.368	-0.234	0.743	-0.095
Interpretacja wizji świata	4.50	4.27	4.50	4.44	0.19	0.830	-0.232	0.811	-0.006
Wskazanie sensu życia	4.08	3.36	3.73	3.74	0.94	0.402	0.259	0.771	0.298
Uznanie wyjątkowości założyciela	2.08	2.20	1.13	1.74	2.83	0.072	0.036	0.050	0.959
Zaufanie do przywódcy	2.25	2.10	1.00	1.70	6.08	0.006	0.286	0.002	0.899
Satysfakcja z praktyk	4.33	3.18	3.07	3.50	2.85	0.071	0.243	0.497	0.368
Poczucie bliskości z członkami grupy	4.23	3.10	2.73	3.34	5.12	0.011	0.741	0.154	0.173
Chęć wyzbycia się nałogów	2.25	1.64	1.40	1.74	1.60	0.216	0.609	-0.018	0.039
Zdobycie przyjaciół	3.08	2.73	1.80	2.47	3.64	0.036	0.771	-0.062	0.254
Atmosfera panująca w grupie	3.45	3.40	3.08	3.29	0.30	0.743	0.666	-0.016	0.054
Odpowiedzi na religijne poszukiwania	3.83	3.55	3.47	3.61	0.24	0.790	0.426	0.631	-0.126
	% wyjaśnionej wariancji						22%	23%	19%

Tabela 5. Motywy przystąpienia do grupy (w skali od 1 – wcale nieważny do 5 – bardzo ważny): średnie dla poszczególnych serii, wynik analizy wariancji (ANOVA) oraz analizy czynnikowej (nazwy czynników za T. Doktorem [2002:136], rotacja varimax).

W wielu wypadkach oceny dokonane przez przedstawicieli trzech grup neopogaństwa są zbieżne; tylko w pięciu wypadkach analiza wariancji wykazała różnice istotne bądź na granicy istotności statystycznej. Członkowie Stowarzyszenia "Niklot" zupełnie nie ufają przywódcom i nie uznają wyjątkowości założyciela, co jest o tyle ciekawe, że uczestnicy tego nurtu neopogaństwa niezwykle cenią Jana Stachniuka, twórcę Zadruży. Wydaje się jednak, że respondenci ankiety chcieli w ten sposób wyrazić swoją niezależność od autorytetów, którą chętnie podkreślają i uznają za bardzo ważną cechę odróżniającą ich od reszty społeczeństwa. Neopoganie na-

wiążący do Zadrugi niżej niż pozostali cenią także zdobycie przyjaciół jako motyw przystąpienia do grupy; w ogóle motywacja afiliacyjna jest u nich ogólnie niższa. Dwie kolejne istotne różnice to wyższa ocena satysfakcji z praktyk i poczucia bliskości z członkami grupy deklarowana przez ankietowanych członków Romuwy; obie motywacje należą do najważniejszych dla przedstawicieli tego nurtu neopogaństwa. Również w tym wypadku wyjaśnienie jest dość łatwe: jednym z głównych obszarów działalności Romuwy jest organizowanie widowiskowych świąt nawiązujących do tradycji ludowej i sprzyjających integracji w obrębie grupy. Ani "Niklot", ani RKP nie przywiązuje aż tak wielkiej wagi do organizowania wspólnych świątecznych spotkań.

Analiza czynnikowa dała wyniki zbliżone do tych, które uzyskał T. Doktor, pomimo zastosowania innej rotacji układu współrzędnych. Również tutaj około 60% wariancji wyjaśniają trzy czynniki, które można nazwać poczuciem przynależności do grupy, poczuciem sensu życia oraz uznaniem pozycji lidera (oba motywy skorelowane z ostatnim czynnikiem są wyjątkowo silnie skorelowane ze sobą, $r=0.83$). Jedyna różnica między obu analizami dotyczy satysfakcji praktyk, która tutaj nie jest skorelowana z żadnym spośród czynników, choć w szerszych badaniach różnych nowych ruchów religijnych wykazywała związek z liderem. Interesująca jest niewielka liczba negatywnych korelacji czynników z motywami, co wskazuje na to, że często niskie oceny jednych motywów pociągały za sobą obniżone oceny innych i odwrotnie. W analizie T. Doktora takich ujemnych korelacji było więcej, co jednak może mieć związek z zastosowaniem innego rodzaju rotacji współrzędnych.

Respondenci ankiety zostali poproszeni o ocenę katolików oraz przedstawicieli własnej grupy religijnej przy użyciu siedmiu parametrów (tabele 6–7). Najważniejszą cechą przypisywaną katolikom przez neopogan jest brak tolerancji (średnia niemal 4.5), w mniejszym stopniu podporządkowanie przywódcom i uleganie przesądom. Inne oceny nie wykazują wyraźnych tendencji. Sami neopoganie uznają siebie za niestwarzających zagrożenie dla społeczeństwa i wykształconych, także raczej uczciwych i przyjaznych. Ciekawe są różnice w ocenach między grupami ujawnione dzięki analizie wariancji; niektóre z nich są dość nieoczekiwane. Przedstawiciele RKP w większym stopniu niż członkowie innych grup uznają katolików za nieprzyjaznych i niepodporządkowanych przywódcom, sami z kolei deklarują większy stopień podporządkowania (w tym wypadku L.E. Stefańskiemu). Członkowie Romuwy częściej uważają, że katolicy stwarzają zagrożenie dla społeczeństwa; przyznają się także do większej skłonności do ulegania przesądom (w tym wypadku może to być wynik różnego rozumienia użytego terminu w języku polskim i litewskim). Respondenci ze Stowarzyszenia "Niklot" uważają samych siebie za mniej tolerancyjnych, niż przedstawiciele pozostałych grup, a także za bardziej uczciwych.

katolicy	Romuwa	RKP	Niklot	śr.	F	p
tolerancyjni – nietolerancyjni	4.54	4.80	4.21	4.49	2.30	0.116
wykształceni – niewykształceni	2.75	3.10	3.13	3.00	0.76	0.474
przyjaźni – nieprzyjaźni	2.83	4.00	3.29	3.31	8.97	0.001
podporządkowani przywódcom – niepodp.	2.00	3.11	1.67	2.14	4.13	0.025
uczciwi – nieuczciwi	2.75	3.40	3.47	3.22	2.33	0.113
ulegający przesądom – nieulegający	2.00	2.30	1.73	1.97	0.89	0.420
stwarzający zagrożenie dla społeczeństwa – niestw.	4.08	2.90	2.50	3.16	6.95	0.003

Tabela 6. Ocena katolików przez przedstawicieli poszczególnych nurtów neopogaństwa (w skali od 1 do 5).

członkowie własnej grupy	Romuwa	RKP	Niklot	śr.	F	p
tolerancyjni – nietolerancyjni	2.00	2.45	3.29	2.62	3.66	0.036
wykształceni – niewykształceni	2.00	2.27	1.57	1.92	2.09	0.139
przyjaźni – nieprzyjaźni	2.17	2.20	2.23	2.20	0.01	0.989
podporządkowani przywódcom – niepodp.	3.36	2.40	3.64	3.20	3.76	0.034
uczciwi – nieuczciwi	2.50	2.40	1.57	2.11	4.86	0.014
ulegający przesądom – nieulegający	2.82	4.10	3.71	3.54	3.14	0.057
stwarzający zagrożenie dla społeczeństwa – niestw.	4.83	4.36	4.07	4.41	2.06	0.143

Tabela 7. Samoocena przedstawicieli poszczególnych nurtów neopogaństwa (w skali od 1 do 5).

Biorąc pod uwagę wszystkie trzy grupy respondentów, neopoganie oceniają samych siebie lepiej niż katolików (tabela 8): uważają, że są bardziej tolerancyjni, wykształceni, przyjaźni i uczciwi, mniej podporządkowani przywódcom, w mniejszym stopniu ulegający przesądom i stwarzający zagrożenie dla społeczeństwa. Nieco inaczej wygląda to, jeśli spojrzymy na każdą grupę osobno. Respondenci ze Stowarzyszenia "Niklot" oceniają samych siebie lepiej niż katolików w sześciu przypadkach; tylko ocena stopnia tolerancji nie różni się istotnie (co zbieżne jest z deklarowaną przez członków tego ruchu niższą tolerancją). Z kolei członkowie RKP najczęściej oceniają samych siebie podobnie, jak katolików: uważają jedynie, że są bardziej tolerancyjni, mniej ulegają przesądom i stanowią mniejsze zagrożenie dla społeczeństwa. Przedstawiciele Romuwy nie deklarują różnic w przypadku ocen uczciwości i ulegania przesądom. Nawet jednak różnice nieistotne statystycznie wskazują we wszystkich trzech grupach na tendencję do wyższej samooceny (jedynym wyjątkiem jest podporządkowanie przywódcom: członkowie RKP uważają, że są bardziej podporządkowani niż katolicy, co akurat w przypadku tej grupy – kierowanej przez charyzmatycznego L.E. Stefańskiego – nie budzi zdziwienia). Ocena katoli-

ków przez neopogan jest we wszystkich wypadkach bardziej skrajna, niż ocena dokonana przez respondentów należących do próby reprezentatywnej z całego społeczeństwa polskiego [Doktór 2002:175].

	Romuva		RKP		Niklot		wszystkie	
	t	p	t	p	t	p	t	p
tolerancyjni – nietolerancyjni	10.41	0.000	3.84	0.004	1.72	0.111	6.46	0.000
wykształceni – niewykształceni	3.13	0.011	1.77	0.111	5.79	0.000	5.68	0.000
przyjaźni – nieprzyjaźni	3.73	0.004	2.18	0.051	3.19	0.009	4.40	0.000
podporz. przywódcom – niepodp.	-3.35	0.007	0.92	0.388	-4.53	0.001	-3.50	0.001
uczciwi – nieuczciwi	0.27	0.796	1.42	0.193	5.64	0.000	3.89	0.000
ulegający przesądom – nieulegający	-1.71	0.117	-2.33	0.049	-4.16	0.001	-4.83	0.000
stwarzający zagr. dla społ. – niestw.	-2.35	0.039	-3.10	0.013	-2.71	0.019	-4.55	0.000

Tabela 8. Porównanie ocen katolików i ocen własnej grupy religijnej.

Analiza czynnikowa ujawniła istnienie pięciu głównych czynników, które wyjaśniają łącznie 70% wariacji (tabela 9). Interpretacja wyników analizy jest w tym wypadku dość trudna, niemniej można zaproponować opisowe objaśnienia poszczególnych czynników. Pierwszy i piąty czynnik są podobne do siebie: pierwszy można zinterpretować jako pozytywną ocenę własnego nastawienia do otoczenia społecznego, piąty jako negatywną ocenę nastawienia katolików do otoczenia. Drugi czynnik wskazuje na zakładaną przez neopogan większą podatność katolików na indoktrynację. Trzeci czynnik wskazuje na wysoką ocenę własnej uczciwości i poziomu wykształcenia przez neopogan (oceny te są dość wysoko skorelowane, $r=0.57$). Czwarty wreszcie można opisać zdaniem "katolicy to ciemnogród i dlatego są niebezpieczni dla otoczenia". Odpowiedzi skorelowane są zarówno negatywnie, jak i pozytywnie, co wskazuje na brak (jak w przypadku poprzedniego pytania) ogólnej tendencji do przypisywania wszystkim stwierdzeń niższych albo wyższych ocen.

katolicy	1	2	3	4	5
tolerancyjni – nietolerancyjni	-0.365	-0.158	0.118	0.207	0.739
wykształceni – niewykształceni	0.242	0.100	0.278	-0.737	0.178
przyjaźni – nieprzyjaźni	-0.094	0.468	-0.119	-0.447	0.614
podporz. przywódcom – niepodp.	0.180	0.802	0.177	0.180	0.071
uczciwi – nieuczciwi	0.356	0.159	-0.490	-0.170	0.523
ulegający przesądom – nieulegający	0.452	-0.082	0.271	0.553	-0.066
stwarzający zagr. dla społ. – niestw.	0.017	0.161	0.074	0.729	0.053
członkowie własnej grupy	1	2	3	4	5
tolerancyjni – nietolerancyjni	0.789	0.118	0.207	-0.041	-0.221
wykształceni – niewykształceni	0.148	0.150	0.839	-0.189	0.078
przyjaźni – nieprzyjaźni	0.750	0.105	0.291	0.018	0.097
podporz. przywódcom – niepodp.	-0.105	-0.248	-0.227	0.123	-0.639
uczciwi – nieuczciwi	0.211	-0.298	0.767	0.257	0.197
ulegający przesądom – nieulegający	-0.176	0.658	-0.244	-0.072	0.131
stwarzający zagr. dla społ. – niestw.	-0.842	0.276	0.194	0.014	-0.032
% wyjaśnionej wariacji	18.3%	11.9%	14.4%	12.9%	12.6%

Tabela 9. Analiza czynnikowa ocen katolików i własnej grupy religijnej, rotacja varimax.

Ogólnie rzecz biorąc, charakterystyka wszystkich trzech grup uzyskana w wyniku analizy kilku wybranych pytań ankiety nie odbiega od oczekiwań. Członkowie Stowarzyszenia "Niklot" to ludzie młodzi, o prawicowych poglądach, sami siebie nazywający neopoganami, nieufni wobec autorytetów i oceniający siebie zdecydowanie lepiej niż katolików. Zwolennicy L.E. Stefańskiego są raczej ludźmi w średnim wieku o poglądach centrolewicowych, w niewielkim stopniu odróżniający samych siebie od katolików. Ankietowani przedstawiciele Romuwy to również osoby w średnim wieku, nacjonaliści nazywający samych siebie poganami, bardziej od członków innych grup nastawieni na tworzenie więzi grupowych i organizowanie praktyk religijnych.

Bibliografia

- T. Doktór, *Innowacje religijne: ruchy, uczestnicy, reakcje społeczne*, Olsztyn 2002.
 B. Grott, *Jan Stachniuk i neopogański ruch Zadruga. Dzieje okupacyjne i powojenne 1939–1963*, "Nomos" 5/6:1994, ss. 123–143.
 R. Okraska, *W kręgu Odyna i Tryglawa*, Biała Podlaska 2001.
 M. Maszkiewicz, *Neopogaństwo na Litwie (zarys problematyki)*, "Nomos" 5/6:1994, ss. 104–122.
 S. Simpson, *Native Faith. Polish Neo-Paganism at the Brink of the 21st Century*, Kraków 2000.
 A. Soltysiak, *Romuva* [w:] "Religia. Encyklopedia PWN", t. 8, Warszawa 2003, ss. 468–469.
 L.E. Stefański, *Wyrocznia słowiańska. Magiczny Krąg Świętowita*, Warszawa 1993.